

Arhe XIX, 37/2022

UDK 1 : 373.5

308(497.1)“1918/1941“

DOI <https://doi.org/10.19090/arhe.2022.37.205-220>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

UNA POPOVIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

NASTAVA FILOZOFIJE U SREDNJIM ŠKOLAMA: REFLEKSIJE I PITANJA

Sažetak: U ovom radu razmatraju se refleksije i problemi u vezi sa nastavom filozofije u srednjim školama Kraljevine Jugoslavije između dva svetska rata, a u svetlu predloga i viđenja njenog smisla i uloge od strane tadašnjih filozofa. Analiza pokazuje da je smisao nastave filozofije bio određen napetošću između dva modela – obrazovno-naučnog i vaspitno-moralnog, pri čemu je prevagu odneo prvi. Nastava filozofije postepeno je prilagođavana ideji obrazovanja kao usvajanja znanja, postavši alatka takvog procesa. Analize takođe ukazuju na mogućnost revitalizacije vaspitnog modela kao alternative savremenim tendencijama u nastavi filozofije.

Ključne reči: nastava filozofije, sadržaj, sistemska uloga, obrazovno-naučni model, vaspitno-moralni model

Nastava filozofije u srednjim školama oduvek je bila izazov; u ovom kontekstu, filozofija nije predmet koji je obrazovni cilj sam po sebi, niti se od učenika očekuje da filozofske sadržaje nastave usvoje u potpunosti, i sami preuzimajući na sebe njen zadatak. Naprotiv, srednjoškolska nastava filozofije uvek je bila određena razumevanjem uloge i smisla takve nastave uopšte, bilo da je ona viđena pretežno u vaspitnom ključu, ili, kao što je vremenom sve više bivalo slučaj, kao neka vrsta opšteg obrazovanja u svrhu pripreme za buduće školovanje i stručnu specijalizaciju.

¹ E-mail adresa autorke: unapopovic@ff.uns.ac.rs

Ipak, karakteristično za razvoj srednjoškolske nastave filozofije na našim prostorima, počev od druge polovine XIX veka na dalje, jeste da je ona sve vreme bila i osoben filozofski problem. Drugim rečima, status filozofije kao nastavnog predmeta u srednjim školama, smisao njenog uključivanja u srednjoškolski kurikulum, rezultati koji se od toga mogu očekivati (bilo da se načelni ciljevi ovakvog obrazovanja vrednuju pozitivno i negativno u odnosu na samu filozofiju), te, konačno, i načini na koje se kompleksni filozofski sadržaj uopšte može učiniti pristupačnim učenicima bili su predmet refleksije i propitivanja ne samo na institucionalnom nivou nadležnih ministarstava, već i za same filozofe i nastavnike filozofije.

Karakteristično u tom pogledu jeste da, još na početku XX veka, možemo uočiti tendenciju koja, incidentno, odgovara savremenom stanju stvari. Naime, smisao i karakter nastave filozofije u srednjim školama bio je predmet razmatranja kako univerzitetskih profesora filozofije, tako i onih koji su radili „na terenu”, odnosno upravo u srednjim školama. Pitanje se, tako, i konstituisalo u razmaku između ove dve perspektive: ko bi i kako, odnosno s obzirom na šta, trebalo da ponudi konačnu reč o srednjoškolskoj nastavi filozofije? Da li to treba da čine univerzitetski profesori, po pretpostavci učeniji i autoriteti u naučnom smislu? Ili bi takav zadatak trebalo da pripadne srednjoškolskim profesorima filozofije, koji su u učionicama, rade sa učenicima i neposredno se susreću sa svim realnim problemima i izazovima u datom kontekstu?

Pitanje se, zapravo, može predstaviti i kao problem raspolučenosti nastave filozofije u srednjim školama između uže sadržinske, te uže metodičke (ili vaspitne) strane. Ukoliko sadržaj preteže, onda je sasvim očekivano da bi najstručniji u tom pogledu, odnosno univerzitetski profesori, bili najpozvaniji da donesu krajnji sud o tome kako bi ta nastava trebalo da izgleda. Ako je, međutim, metodička ili vaspitna strana nastave odlučujuća, onda su to srednjoškolski nastavnici. Ovo utoliko pre što, kao što je već pomenuto, filozofski sadržaji u srednjoškolskoj nastavi moraju, zbog svoje kompleksnosti, zadobiti prilagođen i uzrastu učenika primeren oblik.

Sa druge strane, pitanje se takođe može predstaviti i u svetlu razlike simboličkog i socijalnog statusa srednjoškolskih i univerzitetskih

profesora, uz očiglednu prednost poslednjih. Navedeno ističemo zbog toga što se u tom svetlu činjenica da su se srednjoškolski nastavnici javno, putem tekstova i rasprava, oglašavali povodom pitanja smisla i statusa filozofije, pokazuje još interesantnijom. Faktički, pobjedu u ovom pogledu odneli su univerzitetski profesori, a tako je – moramo reći na žalost – ostalo i danas, uz izvesna pomeranja. Pomenuti razmak i napetost dve perspektive odrediće i dalji razvoj nastave filozofije u srednjim školama, sa maltene istim predznacima; kratak pregled pozicija koje se tim povodom zatiču u periodu između dva svetska rata, stoga, može imati značaja i za promišljanja o budućem razvoju filozofije kao predmeta u srednjoškolskom obrazovanju.

NASTAVA FILOZOFIJE U SREDNJOŠKOLSKOM OBRAZOVANJU KAO SADRŽINSKI PROBLEM

Kao nastavni predmet u srednjim školama Kraljevine Jugoslavije, odnosno između dva svetska rata, filozofija zadobija samostalniji i specifičniji status nego što je to pre bio slučaj. Pre svega se to očituje u postepenom razdvajanju filozofije od veronauke, ali i u sve naglašenijem uključivanju sadržaja logike i psihologije u nastavni proces. Logika i psihologija su, svakako, i ranije u velikoj meri preovladavale nastavom filozofije u srednjim školama, ali je činjenica da se one u tom pogledu vremenom menjaju više ka naučnom nego ka propedeutičkom fokusu. Ideja koja rukovodi ovakvom postavkom predmeta filozofije, tradicionalno pod nazivom filozofske propedeutike, jeste da je njegov cilj upoznavanje (i, eventualno, obučavanje) učenika sa osnovnim oblicima i procesima mišljenja i saznanja. Utoliko filozofija ima opšteobrazovni karakter, ali se stečena znanja smatraju i osnovom za dalju nadogradnju drugim i kompleksnijim filozofskim sadržajima.²

² Up. *Nastavni plan i program učiteljskih škola*, Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS, Državna štamparija Kraljevine SHS, Beograd, 1919, str. 55. Kao što je poznato, do skoro je ta ideja i dalje rukovođila gimnazijskom nastavom filozofije, jer se logika predavala u trećem, a istorija filozofije u četvrtom razredu.

Psihologija se, dakle, ovde još uvek tretira kao filozofska disciplina, i to neposredno vezana za logiku – uprkos činjenici da je Vuntova (W. Wundt) eksperimentalna psihologija zasnovana decenijama pre perioda o kome govorimo. Reč je tradiciji takozvane racionalne psihologije, upravo one koju Vunt kritikuje i u otklonu spram koje nastupa: u udžbeniku za psihologiju Borislava Lorenca, *Psihologija za srednje i stručne škole*, tako stoji da je psihologija nauka o duši.³ Slično tome, Svetomir Ristić u udžbeniku *Logika: za školsku i privatnu upotrebu* tvrdi da su i logika i psihologija grane ne prosto filozofije, već upravo filozofske propedeutike, potvrđujući time neeksperimentalni i nesamostalni status ove nauke.⁴

Odnos dve strane filozofske propedeutike je, međutim, kompleksan i dvostran, i ne može se redukovati na puki primat logike. Iako je iz prethodnog jasno da je psihologija ovde viđena iz ugla logike, kao stvar podučavanju u (mentalnim i duševnim) procesima sticanja znanja, logika je vremenom takođe donekle psihologizovana. Reč je iznova o racionalnoj psihologiji tradicije, koja logiku, prema novovekovnim uzusima, vidi kao nauku o osnovnim oblicima mišljenja – uz niz metafizičkih veza i implikacija; stoga se bliska veza logike i psihologije temelji upravo u pitanju o duši. Kao i u slučaju psihologije, dakle, nastavni sadržaji ni kod logike nisu usklađeni sa recentnim naučnim kretanjima, pa je tako logika u srednjoškolskoj nastavi osmišljena prema uzusima nemačke filozofije XVIII i XIX veka.

Takva tradicija potiče pre svega od Branislava Petronijevića – jednog od najčuvenijih naših filozofa i profesora filozofije na univerzitetu, koji je, između ostalog, predavao upravo logiku i psihologiju; ona seže i dublje, sve do Ljubomira Nedića, takođe univerzitetskog profesora i Vuntovog đaka, koji je bio inicijator da se

³ Up. Lorenc, B., *Psihologija za srednje i stručne škole*, treće izdanje, Izdanje knjižarnice Radomira D. Čukovića, Beograd, 1934, str. 5, 8; Vunt, V., *Zadaci eksperimentalne psihologije*, Rajković i Čuković, Beograd, 1921.

⁴ Up. Ristić, S., *Logika: za školsku i privatnu upotrebu, sa spisikom upotrebljenih termina*, Izdanje knjižarnice Rajkovića i Čukovića, Beograd, 1931, str. 10.

logika i psihologija uvedu kao obavezni predmet u gimnazije. Nedić, zapravo, kritikuje ideju filozofske propedeutike kao, Ristićevim rečima rečeno, „uvoda u filozofiju ili pripreme za filozofiju”,⁵ te se u svom čuvenom članku iz 1891. godine, *Filozofska nastava u našim srednjim školama*, zalaže za filozofske predmete koji bi se zvali Psihologija i Logika, ili Osnovi psihologije i logike.⁶

U ovim primerima, zapravo, zatičemo dve tendencije: jednu, već pomenutu, da se srednjoškolska, pa i univerzitetska nastava filozofije profiliše više ka naučnim sadržajima, te drugu, da se upravo srednjoškolska nastava reformiše više prema obrazovnom ključu – ključu usvajanja sadržaja i znanja, pre nego prema metodici i vaspitanju, što znači napuštanje ideje filozofije kao poligona za oblikovanje celovite ličnosti, posebno u moralnom kontekstu.

Prva od njih iznova se može lepo uočiti na razvoju uvodnog predmeta iz filozofije, to jest filozofske propedeutike u smislu logike i psihologije. Naime, reč je o disciplinarnom osamostaljivanju ovih nastavnih sadržaja: tako Petronijević nastoji da logiku razdvoji od metafizike (protiveći se nemačkom tradicionalnom ključu), te u udžbeniku *Osnovi logike* iz 1932. godine kaže da logičke sadržaje treba uzeti „potpuno nezavisno od pitanja, koliko se taj sadržaj slaže sa objektivnim logičkim sadržajem u metafizičkom smislu”.⁷ Ristićev napor je, pak, usmeren na razdvajanje logike i psihologije, premda on to čini više formalno, nego suštinski. Zanimljivo u ovom pogledu je to što se tradicionalni i recentni sadržaji u ovim koncepcijama prepliću na vrlo neobične načine: u tom smislu Nedić će psihologiju postaviti u eksperimentalnom duhu, prateći Vunta, ali zapravo bez eksperimentalnog rada, dok će Petronijević u nastavu psihologije

⁵ Isto.

⁶ Up. Nedić, Lj., „Filozofska nastava u našim srednjim školama”, *Nastavnik: list profesorskoga društva*, sv. I-VI, Beograd, 1891, str. 12, 15-16.

⁷ Petronijević, B., *Osnovi logike: formalna logika i opšta metodologija*, Beletra, Beograd, 1990, str. 5.

uključiti i novu eksperimentalnu i staru racionalno-metafizičku tematiku.⁸

Karakteristično za navedene primere je da se oni jednako odnose i na univerzitetsku i na srednjoškolsku praksu nastave filozofije iz datih oblasti. Reč je, dakle, o prevlađujućoj tendenciji da se srednjoškolska nastava filozofije uskladi sa onom univerzitetskom, uprkos tome što je i zvanično imala drugačije koncipirane ciljeve – kako čitamo još u *Nastavnom planu i programu učiteljskih škola* iz 1919. godine: „Cilj je filozofijskoj pripremnoj nastavi da [...] razvije u učenika potrebu tačnoga i sređenoga mišljenja i istraživanja”.⁹ U načelu, taj odnos mahom je ostvarivan preko udžbenika, koje su po pravilu ili pisali univerzitetski profesori, ili su pisani po uzoru na univerzitetske užbenike, uz prosto smanjenje obima gradiva. Koliko je to neprimereno za nastavu u srednjim školama svedoči i komentar iz *Programa i metodskih uputstava za rad u srednjim školama* iz 1936. godine, gde se jasno kaže da „ništa nije opasnije u nastavi filozofije od preterane apstrakcije”.¹⁰

To je, u konačnom, i svedočanstvo druge pomenute tendencije, nastojanja da se srednjoškolska nastava filozofije usmeri više ka usvajanju znanja i stručnih sadržaja, nego ka metodici i vaspitanju. Pri tome vredi dodati da iako, kako smo naveli, razvoj logike i psihologije u to vreme čak ni u univerzitetskom kontekstu ne prati svetske tendencije – bar ne u potpunosti, srednjoškolska nastava ipak se usmerava ka onome što je u našim okvirima bio vrhunac naučnih dostignuća (na univerzitetu). Utoliko je ova tendencija odstupanja od modela filozofije kao vaspitanja celovite ličnosti, koja svoje korene ima u vezama filozofije i veronauke tokom devetnaestovekovnog razvoja srednjoškolske nastave filozofije kod nas, bila shvaćena kao progresivna. Uprkos tome, ona je nametnula niz pitanja o smislu i suštini nastave

⁸ Up. Nedić, Lj., „Filozofska nastava u našim srednjim školama”, str. 112-113; Stanojević, A., „Na Velikoj Školi 1883-1887. godine. Uspomene”, *Prosvetni glasnik*, br. 5-6, 1943, str. 157; Petronijević, B., *Psihologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998, str. 12.

⁹ *Nastavni plan i program učiteljskih škola*, str. 55.

¹⁰ *Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama*, str. 354.

filozofije u srednjim školama, kako u pogledu njenih veza sa drugim nastavnim sadržajima, tako i spram onoga što se potenciranjem obrazovnog ključa izgubilo.

NASTAVA FILOZOFIJE U SREDNJOŠKOLSKOM OBRAZOVANJU KAO SISTEMSKI PROBLEM

Pored problema karaktera nastave filozofije u srednjim školama u vezi sa konkretnim predmetima, o čemu smo prethodno govorili s obzirom na uvođenje u filozofiju, shvaćeno kao filozofska propedeutika – a ka osamostaljenim predmetima logike i psihologije, još jedna važna tema obeležava rasprave i refleksije o ovom problemu u vreme između dva svetska rata. Naime, reč je o mestu filozofije u kontekstu srednjoškolskog obrazovanja u celini, odnosno o njenoj ulozi s obzirom na, takoreći, spoljašnje veze sa drugim predmetima i nastavnim sadržajima. Svakako, ova perspektiva nije bez značaja i u pogledu sadržaja nastave filozofije u konkretnom.

Već pomenuti Nedićev članak iz 1891. godine, *Filozofska nastava u našim srednjim školama*, kao i uspeh njegovih napora da se logika i psihologija osamostale i postanu obavezni predmeti u gimnazijama, predstavlja osnov od koga možemo poći. Uzimajući obe discipline kao vezane za proces mišljenja i saznavanja, Nedić zacrtava razumevanje uloge nastave filozofije, između ostalog, i kao one koja značaj filozofskih predmeta vidi „pre svega u cilju uspostavljanja ravnoteže prirodnih i društvenih nauka, kao kontra meri dominaciji prirodnih nauka unutar nastavnih planova i programa srednjih škola”.¹¹ Drugim rečima, nastava logike i psihologije trebalo bi da posluži i boljem razumevanju drugih nastavnih sadržaja, odnosno procesu učenja uopšte, te u tom smislu ima kohezivno mesto i ulogu. Ipak, uprkos tome, Nedić ne predviđa bilo kakvu sistemsku ulogu filozofije u

¹¹ Tatalović, N., „Refleksije mesta nastave filozofije unutar srednjoškolskog obrazovanja (1918-1940)”, u: *Tradicija nastave filozofije VI*, Edicija filozofske literature Propaidea, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2012, str. 121.

srednjoškolskom obrazovanju, smatrajući da je njen cilj, pre svega, da izoštri i razvije um kod učenika.¹²

Sa druge strane, Dragoslav P. Đorđević, u tekstu *Filozofska nastava u srednjoj školi* iz 1930. godine, predviđa filozofiju kao svojevrsnu skicu celokupnog sistema srednjoškolskog znanja – dakle, filozofija bi tu trebalo da bude neka vrsta načela organizacije svih srednjoškolskih nastavnih sadržaja. Reč je o ideji da nastava filozofije ne bi trebalo da bude, kao što to Nedićeva paradigma predviđa, stvar pojedinih filozofskih disciplina; naprotiv, ona bi trebalo da bude „nastava filozofije kao sistema”,¹³ u smislu organskog izrastanja iz sveg prethodno usvojenog školskog gradiva. Đorđević tvrdi da „potreba opšteg obrazovanja [...] traži zamenu humanističkog filozofskim obrazovanjem”,¹⁴ te je otuda jasno da nastava filozofije u celosti može da ispuni sve funkcije humanističkih nauka.

U tom smislu, filozofija ne bi bila ograničena na sadržaje drugih predmeta, već bi gradila na osnovu njih, uzimajući ih kao svoje polazište. Na takvom osnovu, nastava filozofije kod učenika bi razvijala nov način mišljenja – nov pristup istim sadržajima, svakako onaj filozofski, što kod Đorđevića podrazumeva i sistematizaciju, odnosno sposobnost objedinjavanja inače fragmentarnih i nepovezanih ideja.¹⁵ Đorđevićev plan nastave filozofije, međutim, predviđao je i značajno povećanje broja časova iz ovog predmeta, što je bilo suprotno tada, a i sada vladajućim tendencijama; izlišno je napominjati da on nije zaživeo u praksi.¹⁶

Donekle sličan Nediću, ali, sa druge strane, i Đorđeviću, pristup je Miloša R. Miloševića. U svom delu *Metodika više osnovne i srednje*

¹² Up. Nedić, Lj., „Filozofska nastava u našim srednjim školama”, str. 9.

¹³ Đorđević, D. P., *Filozofska nastava u srednjoj školi*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1930, str. 24.

¹⁴ Isto, str. 32.

¹⁵ Up. Isto, str. 34.

¹⁶ Up. Tatalović, N., „Uvod u filozofiju Vladana Maksimovića”, u: *Tradicija nastave filozofije VII*, Edicija filozofske literature Propaideia, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2013, str. 123.

nastave iz 1924. godine, Milošević cilj i smisao nastave filozofije u srednjim školama vidi kao razvijanje mišljenja tako da ono zahvata celinu – ono načelno, ukupno, sumarno, principijelno.¹⁷ Na prvi pogled, ovo deluje kao ideja bliska Đorđeviću. Ipak, ključna razlika je u tome što Milošević ne obraća pažnju toliko na odnos filozofije i znanja usvojenih iz drugih predmeta, koliko na jedan opšteživotni stav – izgradnju mišljenja o životu kao takvom, uslovno rečeno. Sa druge strane, blisko Nediću, a različito od Đorđevića, njegovo je stanovište da se nastava filozofije ne treba izvoditi sistemski, već putem konkretnih predmeta.¹⁸

Sistemska perspektiva kod Miloševića se, međutim, ipak zatiče, ali je ona usmerena ka povezivanju obrazovno-naučne i uže vaspitne uloge celokupnog srednjoškolskog obrazovanja, što bi nastava filozofije trebalo da potencira i zaokruži; navedeno nas vraća i na temu dvogubosti razumevanja nastave filozofije u ovom periodu. Takav stav je u skladu sa pomenutim Miloševićevim razumevanjem cilja nastave filozofije, ali i sa konkretnim metodičkim načelima koje on iznosi u svom delu. Naime, svaki njegov komentar usmeren je na povezivanje krajnje apstraktnog načina mišljenja u filozofiji i života samog, odnosno životnog iskustva – uz sva stečena znanja podrazumevano. Ključno za nastavu filozofije, ali i nastavu uopšte, po Miloševiću je da istakne *život duha*,¹⁹ tako da će se „u nastavu unositi i saznanje o uslovljenosti mišljenja činjenicama životne stvarnosti”.²⁰

U konkretnom, filozofski problem u nastavi se obrađuje najpre njegovim povezivanjem sa svakodnevnim životnim iskustvom, posmatranjem tog života s obzirom na dati problem; potom, drugi korak podrazumeva definisanje tog problema i njegovo razlaganje, odnosno objašnjenje. Treći i završni korak iznova naglašava povezanost filozofije

¹⁷ Up. Milošević, M. R., *Metodika više osnovne i srednje nastave*, Beograd, 1924, str. 180.

¹⁸ Up. Tatalović, N., „Refleksije mesta nastave filozofije unutar srednjoškolskog obrazovanja (1918-1940)”, str. 121.

¹⁹ Up. Milošević, M. R., *Metodika više osnovne i srednje nastave*, str. 180.

²⁰ Isto, str. 181. Isto važi i za logiku, za koju on zahteva da se učenicima predstavlja „više sadržajno nego formalno, više praktično nego teorijski”.

i života, jer se tiče primene, odnosno ponovnog sagledavanja istog problema na životnim situacijama, ali s obzirom na zadobijeno objašnjenje.²¹

Vaspitnu ulogu nastave filozofije, uprkos pomenutom naglašavanju njenog sistemskog mesta u srednjoškolskom obrazovanju, ističe i Đorđević. On takođe, slično Miloševiću, posebno naglašava vezu školskog obrazovanja i života, ali u kritičkom ključu, smatrajući da između njih postoji neopravdan razmak, te da je on uzrok moralne krize kod omladine.²² Karakteristično je, na primer, da on govori o *teorijskoj sankciji* već oformljenih moralnih pojmova kod učenika: ona služi „kao teorijska potpora moralnim principima”, te je njen smisao da se ti čvrsti moralni principi utisnu u karakter učenika.²³ Štaviše, to važi čak i za logiku, te on tvrdi da: „logika, pored toga što razvija snagu mišljenja kao najvažnije psihičke funkcije, ima i jednu direktno *pedagošku vrednost*: tačnošću i nužnošću svojih forama i zakona ona povoljno utiče i na *stabilnost volje*”.²⁴

Posmatrajući celokupan proces obrazovanja na sebi svojstven sistemski način, Đorđević konstatuje da trijada osnovna škola – srednja škola – univerzitet treba da se kreće od vaspitnog ka obrazovnom modelu; drugim rečima, da osnovna škola ima uže vaspitni, srednja posrednički, a univerzitet uže obrazovni smisao i karakter.²⁵ U skladu s tim, uloga filozofije u Đorđevićevom viđenju srednjoškolskog obrazovanja ključna je, jer upravo ona predstavlja „momenat izmirenja”, faktor objedinjavanja dve uloge školovanja.²⁶ Slično Miloševiću, a iznova s obzirom na za Đorđevića karakterističan sistemski položaj filozofije, može se tvrditi da je mogućnost spajanja obrazovnog i

²¹ Up. Isto, str. 183-196.

²² Up. Đorđević, D. P., *Filozofska nastava u srednjoj školi*, str. 14.

²³ Isto, str. 14.

²⁴ Isto, str. 35.

²⁵ Up. Isto, str. 8-9.

²⁶ Up. isto, str. 12

vaspitnog ovde utemeljena u specifičnom filozofskom načinu mišljenja, odnosno ostvarena s obzirom na njoj svojstvenu metodiku.²⁷

Napokon, u kontekstu smisla i karaktera filozofske nastave i njenog mesta u srednjoškolskom obrazovanju treba pomenuti i Vladana Maksimovića, odnosno njegov udžbenik *Uvod u filozofiju* iz 1925. godine. Kako tvrdi N. Tatalović: „Upravo preko izlaganja pojma filozofije i odnosa spram drugih nauka, osobenosti posebnih filozofskih disciplina, te prikaza glavnih filozofskih problema i imanentne kritike ponuđenih odgovora, ima da se izvrši osnovni zadatak uvoda u filozofiju kao naučne discipline, zadatak koji se, po Maksimoviću, sadrži u olakšavanju pristupa filozofiji, te u isporučivanju sredstava za svrhovit i sistematski rad na području filozofije”.²⁸

Kako vidimo, odnos naučnog saznanja i filozofije jedan je od ključnih, i to upravo kada je reč o Maksimovićevom pokušaju da odredi ulogu i smisao same filozofije. U tom pogledu, on zastupa tezu da filozofija ispituje ono što pojedine nauke ne dovode u pitanje, odnosno njihove osnovne pretpostavke, pitanja i probleme. Filozofija, tako, ispituje „sve ono što je *opće, zajedničko, osnovno* svima specijalnim naukama, a zatim sve ono što je *opće, univerzalno u svetu, što sačinjava njegovu suštinu*”.²⁹

Ovakav pogled na odnos filozofije i nauka, odnosno sadržaja srednjoškolskog obrazovanja u razmaku između filozofije i drugih predmeta, čini se, u malom može da sumira problematiku o kojoj ovde govorimo; utoliko pre što je Maksimovićev stav relativno ustaljen i u široj filozofskoj javnosti tog vremena. U pitanju je reakcija na izmenjeni status filozofije u kulturi i javnom diskursu, što je posledica upravo

²⁷ Takođe, ovo je posebno zanimljivo i s obzirom na prethodno komentarisani problem kako razumeti nastavu filozofije u srednjim školama, a da joj se unapred ne učita smisao pripreme za studije filozofije, pa čak ni za studije drugih nauka – univerzitet uopšte.

²⁸ Tatalović, N., „Uvod u filozofiju Vladana Maksimovića”, str. 124. Up. i Maksimović, V., *Uvod u filozofiju*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1925, str. 4.

²⁹ Maksimović, V., *Uvod u filozofiju*, str. 29.

osamostaljivanja, pa i zasnivanja posebnih empirijskih nauka – takozvanog „gubljenja teritorija”. U tom kontekstu, uloga filozofije se opredeljuje ka temama za koje nauke načelno nisu zainteresovane, odnosno koje izmiču njihovom metodološkom zahvatu – dakle, upravo pretpostavkama i postulatima samih nauka. U razmaku od E. Huserla (E. Husserl) do filozofa Bečkog kruga, početak XX veka obeležen je ovakvim razmišljanjima o mestu i ulozi filozofije u izmenjenim okvirima razumevanja znanja; kako vidimo, problemi na načelnom nivou imali su svoj odraz i u vezi sa srednjoškolskim obrazovanjem.

Sa druge strane, Maksimović konkretno potencira ne samo „pogled odozgo”, univerzalnu perspektivu koja se tipično pripisuje filozofiji, već, u pozadini, i sistematizatorski zahvat svih znanja iz te perspektive – ideja koju smo već susreli kod Đorđevića. U pitanju je, svakako, svojevrsna avet starog statusa filozofije kao kraljice svih nauka, otpor specijalizaciji filozofskog znanja kako u pogledu na druge nauke, tako i unutar same filozofije. Za primere iznova možemo uzeti Huserla i njegove pretenzije na fenomenološko obdelavanje svih naučnih oblasti, odnosno regionalnih ontologija, ali jednako tako i E. Kasirera (E. Cassirer), mislioca čije je pregnuće u pogledu na obuhvatno ovladavanje recentnim naučnim znanjima dostojno divljenja.

Iznova se, dakle, susrećemo sa starim i novim modelom razumevanja smisla i uloge filozofije kako na načelnom nivou, tako i u konkretnoj nastavi. Zanimljivo je ovde da se obe tendencije povezuju i putem ideje obrazovanja u filozofiji kao upoznavanja sa i obučavanja u osnovnim obrascima, oblicima i procesima mišljenja – dakle, ponovo logika i psihologija. Naime, ako se, prema Nedićevom modelu, logika i psihologija uzmu kao nastavni predmeti u duhu svojevrsnih veština mišljenja, kao izvor znanja o alatima neophodnim za bilo koje valjano promišljanje, onda se time istovremeno cilja i na doprinos obrazovnom procesu u celini i na specifičan „vaspitni” uticaj na učenike. Svakako, pod vaspitnim više ne podrazumevamo bilo kakve moralne norme ili pravila ponašanja u društvenoj sferi, sa čim je nastava filozofije tradicionalno bila povezana. Ipak, baš o tome se i radi – filozofija, čini se, zadržava svoju vaspitnu ulogu, ali u formalnom smislu.

Naime, ako je uloga filozofskih predmeta u srednjoškolskom obrazovanju da izoštre um učenika i nauče ih kako da valjano misle, onda se time zaista vrši i specifično oblikovanje njihovo – praktično, oblikovanje njihovog uma. Svakako, formalnost tog oblikovanja i izuzimanje od sadržaja, te sve veće potenciranje apstraktno-načelnog i sistematizatorskog načina mišljenja kao karakterističnog za filozofiju, ukazuju na prevagu obrazovno-naučnog ključa u postavci nastave filozofije. Ipak, iako deklarativno odvojeno od konkretnih vrednosti, takvo oblikovanje uma nije vrednosno neutralno: upravo suprotno, ono nameće određeni odnos kako prema obrazovanju, tako i prema mišljenju. U pitanju je, svakako, prosvetiteljsko poverenje u razum kao osnovnu odliku ljudskog bića, a posledično i u nauku kao njen izraz.

Međutim, na delu je i načelo efikasnosti: nastava filozofije u srednjim školama poželjna je ne po sebi, već s obzirom na potencijalnu korist u pogledu ostalih nastavnih sadržaja, te uspešnog njihovog obuhvata u celini. Ukoliko ona može da ponudi alatke kojima se celokupan proces usvajanja znanja pospešuje i unapređuje, njeno mesto u nastavi je opravdano. Filozofija se, tako, zapravo vraća na status propedeutike – ovaj put ne prosto filozofske propedeutike kao uvođenja u filozofiju, već nekakve načelne propedeutike, organona čiji se smisao opredeljuje van njegovih okvira, a legitimnost ocenjuje spram njoj spoljašnjih svrha.

U pogledu na naše ispitivanje dvogubosti razumevanja nastave filozofije u srednjim školama Kraljevine Jugoslavije između dva svetska rata, u razmaku između obrazovno-naučnog i moralno-vaspitnog ključa, možemo zaključiti da prevagu odnosi ovaj prvi, kao što su, kako je ranije primećeno, prevagu vezi sa pitanjem o tome ko treba da odlučuje o karakteru nastave u ovim školama odneli univerzitetski profesori. Tendencije vremena se, dakle, potvrđuju u oba slučaja. Ipak, vredi primetiti da ta prevaga nije izvršena prostim napuštanjem jednog modela u korist drugog, već specifičnom reaproprijacijom vaspitno-moralnog ključa u obrazovno-naučni. Jednostavnije rečeno, vaspitna uloga filozofije preobražena je tako da doprinosi obrazovnom modelu sticanja znanja, što je, dodali bismo, i danas skriva kao alternativu toj vladajućoj paradigmi.

*

Na samom kraju naših razmatranja, želeli bismo da se kratko osvrnemo na veze između perioda o kome je u radu bilo reči i savremene situacije sa nastavom filozofije u srednjim školama. Karakteristično za savremeni trenutak upravo je stanje komplementarno zaključcima koje smo neposredno naveli: nastava filozofije značajno je smanjena ili u potpunosti izbačena iz srednjoškolskih kurikuluma (pre svega kada je reč o srednjim stručnim školama), i to zbog manjka legitimnosti u svetlu načela efikasnosti. Rečju, filozofija, izgleda, ne služi ničemu, pa je stoga i nepotrebna. Na delu je takođe i borba da se filozofski sadržaji uključe u predmete koji su po svojoj tematici interdisciplinarni, a gde je, za razliku od tradicionalne perspektive, potencijalni doprinos filozofije potrebno posebno braniti.

Možda najbolja ilustracija stanja stvari je takozvano kritičko mišljenje, kao poželjna kompetencija za učenike. Deklarativno postavljeni cilj u praksi se retko sprovodi, što se naročito vidi u činjenici da se razvoj kritičkog mišljenja tek delom vezuje za nastavu filozofije, čak i logike specifično. Posmatrano unatrag, čini se da je ovo posledica prevage obrazovno-naučnog ključa razumevanja nastave filozofije i njene izmenjene propedeutičke uloge: naglašavanje apstraktno-načelnog i sistematizatorskog mišljenja opredeljuje filozofiju ka pogledu koji celinu gradi, a ne ka pogledu koji je dovodi u pitanje i problematizuje. Čak i u pogledu metodike nastave, pomenuti stav da *nema ničeg opasnijeg od preterane apstrakcije* samo prikriva potencijal filozofskog mišljenja da, sagledavajući celinu, ne dela nužno na njenom utvrđivanju, već ka njenom kritičkom zahvatu.

Ta mogućnost – naime, mogućnost kritičkog mišljenja koje ne bi bilo ciljno usmereno samo na mikro probleme – priziva napušteni i prezreni vaspitno-moralni ključ razumevanja smisla i uloge nastave filozofije u srednjim školama. Uvođenje predmeta Logika sa etikom u okviru tekuće reforme možda predstavlja korak u tom smeru. Svakako, nedavno uvođenje filozofije u nastavu u osnovnim školama, kao

slobodne nastavne aktivnosti (Filozofija sa decom), zahteva da se sve ove refleksije i problemi ponovo aktualizuju.³⁰

LITERATURA

- Dorđević, D. P., *Filozofska nastava u srednjoj školi*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1930.
- Lorenc, B., *Psihologija za srednje i stručne škole*, treće izdanje, Izdanje knjižarnice Radomira D. Ćukovića, Beograd, 1934.
- Maksimović, V., *Uvod u filozofiju*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1925.
- Milošević, M. R., *Metodika više osnovne i srednje nastave*, Beograd, 1924.
- Nastavni plan i program učiteljskih škola*, Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS, Državna štamparija Kraljevine SHS, Beograd, 1919.
- Nedić, Lj., „Filozofska nastava u našim srednjim školama”, *Nastavnik: list profesorskoga društva*, sv. I-VI, Beograd, 1891.
- Petronijević, B., *Osnovi logike: formalna logika i opšta metodologija*, Beletra, Beograd, 1990.
- Petronijević, B., *Psihologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998.
- Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama*, Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1936.
- Prosvetni pregled*, br. 17, (5.11.2021).
- Ristić, S., *Logika: za školsku i privatnu upotrebu, sa spiskom upotrebljenih termina*, Izdanje knjižarnice Rajkovića i Ćukovića, Beograd, 1931.
- Stanojević, A., „Na Velikoj Školi 1883-1887. godine. Uspomene”, *Prosvetni glasnik*, br. 5-6, 1943.
- Tatalović, N., „Refleksije mesta nastave filozofije unutar srednjoškolskog obrazovanja (1918-1940)”, u: *Tradicija nastave filozofije VI*, Edicija filozofske literature Propaideia, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2012.
- Tatalović, N., „Uvod u filozofiju Vladana Maksimovića”, u: *Tradicija nastave filozofije VII*, Edicija filozofske literature Propaideia, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2013.
- Vunt, V., *Zadaci eksperimentalne psihologije*, Rajković i Ćuković, Beograd, 1921.

³⁰ Up. *Prosvetni pregled*, br. 17, (5.11.2021), str. 56, 72.

UNA POPOVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

TEACHING PHILOSOPHY IN SECONDARY EDUCATION: REFLECTIONS AND QUESTIONS

Abstract: This paper is about the problems and reflections on secondary school teaching of philosophy in Kingdom of Yugoslavia during the period between the two world wars; I will present what was the role and the meaning of philosophy in the secondary education according to the perspective of philosophers of the time. The analysis shows that the role of philosophy was divided between two educational models – the scientific and knowledge-based one, and the moral and formative one; the first one being predominant. The teaching of philosophy was gradually adjusted to the idea of education as acquiring of knowledge, becoming the tool for such goal in the process. The analysis also suggests that the revitalization of the other model, focused on formation of mind and moral values, could become an alternative to the contemporary tendencies in philosophy teaching.

Keywords: teaching of philosophy, content, role in system, science and knowledge-based model, formative and value-based model

Primljeno: 1.3.2022.

Prihvaćeno: 30.4.2022.